

**Новікова Олена Володимирівна,**  
кандидат психологічних наук, старший  
викладач кафедри психології Інституту  
післядипломної освіти інженерно-педагогічних  
працівників (м. Донецьк) ДВНЗ  
«Університет менеджменту освіти»

## **РОЛЬ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ В ПРОФЕСІЙНІЙ РЕФЛЕКСІЇ ФАХІВЦІВ**

**Анотація.** У статті проаналізовано проблему професійної самосвідомості, її структурні компоненти. Професійна самосвідомість є складовою частиною само-свідомості особистості. Вектором розвитку професійної самосвідомості є творче «Я» людини. Творче мислення розглядається як найважливіший механізм формування професійної самосвідомості. Розроблена програма розвитку творчого мислення студентів, що передбачає роботу над удосконаленням інтелектуальних стратегій і латерального мислення особистості. Представлені результати експериментального дослідження розвитку творчого мислення в структурі професійної самосвідомості студентів.

**Ключові слова:** професійна самосвідомість, творче мислення, рефлексія, інтелектуальна рефлексія, інтелектуальні стратегії, латеральне мислення.

**Новикова Елена Владимировна**

## **РОЛЬ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕФЛЕКСИИ СПЕЦИАЛИСТОВ**

**Аннотация.** В статье проанализирована проблема профессионального самосознания, его структурные компоненты. Профессиональное самосознание является составной частью самосознания личности. Вектором развития профессионального самосознания является творческое «Я» человека. Творческое мышление рассматривается как важнейший механизм формирования профессионального самосознания. Разработана программа развития творческого мышления студентов, предполагающая работу над усовершенствованием интеллектуальных стратегий и латерального мышления личности. Представлены результаты экспериментального исследования развития творческого мышления в структуре профессионального самосознания студентов.

**Ключевые слова:** профессиональное самосознание, творческое мышление, рефлексия, интеллектуальная рефлексия, интеллектуальные стратегии, латеральное мышление.

**Novikova Olena Volodymyrivna**

## **THE ROLE OF CREATIVE THINKING IN PROFESSIONAL REFLECTION**

**Abstract.** The problem of creative thinking in professional reflection is analyzed in the article. Professional self-consciousness is an integral part of self-consciousness. Vector of development of professional self-consciousness is a creative person «I am». In this paper,

*creative thinking is regarded as an important mechanism for developing professional reflection. The program for developing students' creative thinking, suggesting work on improving intellectual strategies and lateral thinking, is constructed. The results of the experiment are presented.*

**Key words:** *professional self-consciousness, creative thinking, reflection, intellectual reflection, intellectual strategy, lateral thinking.*

### **Постановка проблеми**

**Актуальність проблеми дослідження.** Професійна «Я-концепція» розглядається багатьма вченими як частина загальної «Я-концепції». Професійна «Я-концепція» починає інтенсивно формуватись у період отримання професійної освіти. Вектором професійного розвитку особистості є творче Я, під яким розуміється той вищий потенціал можливостей, що в перспективі може розкрити людина. Творче «Я» людини є найважливішим елементом професійної самосвідомості та самовдосконалення особистості. Розвиток творчого мислення є необхідною складовою професійного навчання. Через розвиток творчого мислення, творчої рефлексії можливий розвиток професійної самосвідомості фахівців. Саме тому питання про розвиток творчого мислення у студентський період стає актуальним, зокрема в контексті становлення професійної самосвідомості.

### **Аналіз останніх досліджень та публікацій**

До питання професійної самосвідомості вчені підходять з різних позицій. Так, Б. Ананьєв, розглядаючи людину як суб'єкт діяльності, вказує, що професійна самосвідомість є одним з найважливіших компонентів самосвідомості особистості. Б. Паригін вважає, що професійна самосвідомість — це усвідомлення людиною своєї приналежності до певної професійної групи. В. Брагіна, З. Іванова і К. Косів розуміють професійну самосвідомість, як пізнання і самооцінку професійних якостей і ставлення до них. П. Шавір трактує це поняття, як вибіркову діяльність самосвідомості особистості, що підпорядкована завданням професійного самовизначення, усвідомлення себе, як суб'єкта своєї професійної діяльності. М. Кряхтунов розглядає професійну самосвідомість як процес аналізу людиною самої себе в рамках професійної діяльності. М. Гуткіна розглядає як усвідомлення людиною своєї відповідності обраній професії. С. Кошелева дійшла висновку, що професійна самосвідомість — це усвідомлення і цілісна оцінка фахівцем себе, процесу і результату своєї професійної діяльності<sup>3</sup>.

Різноманіття поглядів щодо сутності самого феномену професійної самосвідомості спричинило різноплановість уявлень про його структурні компоненти. Одне з перших досліджень структури професійної самосвідомості належить Є. Клімову. На його думку, професійна самосвідомість включає: свідомість своєї приналежності до певної професійної спільноти; знання, думки про міру своєї відповідності професійному еталону, про своє місце в системі професійних «ролей», громадських положень; знання людини про своє визнання у професійній групі; знання про свої сильні та

---

<sup>3</sup> Поддубная А. В. Структура и механизмы становления профессионального самосознания [электронный ресурс] / А. В. Поддубная. — Режим доступа : <http://www.psi.lib.ru/statyi/sbornik/structura.htm>

слабкі сторони, шляхи самовдосконалення, ймовірні зони успіхів і невдач; уявлення про себе та свою роботу в майбутньому. Вчені А. Деркач і О. Москаленко в своїх працях виділяють функціональні та структурні компоненти професійної самосвідомості: когнітивний, що реалізується в самопізнанні, яке неможливо без участі мислення; емоційний, що реалізується в саморозумінні; мотиваційний, який реалізується в самоактуалізації; операційний, що реалізується в саморегуляції<sup>3</sup>.

Становлення особистості та її професійної самосвідомості — це процес творчий. З нашого погляду всі структурні компоненти професійної самосвідомості особистості пронизує творчість, тобто творче мислення.

Розвиток вчення про творчість, творче мислення пов'язаний із особливостями концепцій різних учених, які зверталися до вивчення цієї проблеми.

Сучасний український вчений В. Моляко під творчістю розуміє процес створення суб'єктивно нового. Важливим внеском вченого є те, що він описав інтелектуальні стратегії. Під стратегією вчений розуміє суб'єктивну програму розв'язання нової задачі, що відображає головну тенденцію в пошуковій діяльності. Він виділяє п'ять основних стратегічних форм інтелектуальної діяльності: стратегія аналогізування (пошук аналогій), стратегія комбінування (комбінування елементів), стратегія реконструктивних дій (реконструювання, внесення нових елементів, створення нових функцій), універсальна стратегія (майже гармонійне використання вищезгаданих дій), стратегія випадкових підстановок (хаотичний, нецілеспрямований пошук, дії «всліпу», без плану, чітких гіпотез)<sup>2</sup>.

Сучасний зарубіжний вчений Е. де Боно розглядає творче мислення в широкому розумінні як процес роботи з інформацією (як операційне вміння), що виникає в проблемній ситуації, безпосередньо пов'язаний зі сприйняттям людиною навколишньої дійсності, з її увагою, спирається на роботу пам'яті, уяви, знання (свідомі й неусвідомлювані), пов'язаний з особистісними характеристиками, з «єго» людини, її емоційною сферою, мотивацією до творчості. В 1967 р. Е. де Боно вводить поняття «латеральне мислення», під яким розуміє специфічний процес опрацювання інформації, спрямований на зміну наявної стереотипної моделі сприйняття навколишньої дійсності, створення нових альтернативних підходів до розв'язання певної проблеми. Ключовими сторонами латерального мислення є перегляд інформації, що існує, і свідомий пошук альтернатив. Мета — генерація нових ідей і відкидання старих фіксованих стереотипів; внесення змін в аналіз розв'язання завдання й підходи до рішення проблеми<sup>1</sup>.

Більшість сучасних вчених сходяться у тому, що важливим механізмом, що регулює мисленнєву діяльність, когнітивний аспект професійної самосвідомості, є рефлексія. У своєму загальному значенні термін «рефлексія» походить від «*reflexio*» (лат.) — «звернення назад» та позначає відображення, а також дослідження пізнавального акту. У сучасній зарубіжній психології рефлексія розуміється як мислення

<sup>3</sup> Поддубная А. В. Структура и механизмы становления профессионального самосознания [электронный ресурс] / А. В. Поддубная. — Режим доступа : <http://www.psi.lib.ru/statyi/sbornik/structura.htm>

<sup>2</sup> Моляко В. А. Психология решения школьниками творческих задач / В. А. Моляко. — К. : Рад. шк., 1983. — 94 с.

<sup>1</sup> Боно Э. Латеральное мышление / Э. Боно ; пер. с англ. П. А. Самсонов. — Минск : ООО «Попурри», 2005. — 384 с.

про мислення і являє собою процес спостереження зі сторони за когнітивними процесами та роботою свідомості.

У психологічних дослідженнях вітчизняних вчених І. Семьонова, С. Степанова, спільно з М. Найдьоновим, Г. Похмелкіной, Н. Ковальовой та іншими в узагальненому вигляді під інтелектуальною рефлексією розуміється контрольо-оцінний, критичний розгляд людиною особливостей своїх розумових дій, спрямованих на пошук розв'язання завдань<sup>5</sup>. Інтелектуальна рефлексія розглядається переважно у зв'язку з проблемами організації когнітивних процесів переопрацювання інформації та розроблення засобів навчання з розв'язання типових завдань. Її предметом є знання про об'єкт та засоби дій з ним. Вчені зазначають, що рефлексія виникає у проблемній ситуації і є важливим компонентом творчого мислення<sup>4</sup>.

У рамках вивчення творчого мислення рефлексія трактується як осмислення суб'єктом власного пошукового руху думки, що утворює особливий смисловий план мислення. Підставою для рефлексії у творчості служить виявлення в ситуації протиріч. Проблемність творчої задачі розкривається як інтелектуальне протиріччя, що актуалізується у вигляді зіткнення відомих людині знань і умінь з тими особливими умовами предметної ситуації, в яких суб'єкт застосовує доступні йому способи дії.

Творче мислення у структурі професійної самосвідомості інтенсивно розвивається саме у студентський період. Професійна діяльність займає одне з центральних місць у цей період, вона містить невичерпні ресурси самопізнання, самопрояву та самореалізації особистості. Саме у студентський період йде інтенсивний розвиток професійної самосвідомості. Розвиток творчого мислення студентів сприяє підвищенню рівня їхньої професійної самосвідомості, професійної рефлексії.

**Метою** статті є дослідження ролі творчого мислення в професійній рефлексії фахівців.

### Виклад основного матеріалу

Експериментальне дослідження проводилось на базі Інституту післядипломної освіти інженерно-педагогічних працівників УМО (м. Донецьк). У ньому брали участь 30 студентів четвертого курсу спеціальності «Психологія», які були поділені на контрольну й експериментальну групи. Заняття проходили один раз на тиждень упродовж 4-х академічних годин.

Експериментальне дослідження включало в себе три етапи. На першому етапі проведено констатувальний зріз з ціллю визначення рівня творчого мислення студентів. Далі проводився сам формувальний експеримент з метою розвитку рівня творчого мислення студентів (в експериментальній групі). На третьому етапі проведено констатувальний зріз з метою визначення рівня творчого мислення в контрольній та експериментальній групах.

---

<sup>5</sup> Семенов И. Н. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности [электронный ресурс] / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // *Вопросы психологии*. — 1983. — № 2. — Режим доступа : <http://www.voppsy.ru/issues/1983/832/832035.htm>

<sup>4</sup> Пономарев Я. А. Рефлексия в развитии творческого мышления / Я. А. Пономарев, И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // *Психологический журнал*. — 1986. — № 6. — С. 158–159.

Основними критеріями творчого мислення ми вважаємо: оригінальність, гнучкість, швидкість, розробленість. Основними критеріями професійної самосвідомості: знання про себе як фахівця, ставлення до себе як до фахівця.

Гіпотеза експериментального дослідження. Творче мислення пронизує всі структурні компоненти професійної самосвідомості особистості. Цілеспрямований розвиток творчого мислення студентів сприяє розвитку їхньої професійної самосвідомості, професійної рефлексії.

У дослідженні використано такі методи дослідження: експеримент; метод тестів (методики на виявлення рівня творчого мислення — тести креативності (вербальний та графічний тести Е. Торренса в адаптації І. Аверіної, О. Щербанової); методика на виявлення рівня розвитку самосвідомості — тест Куна «Хто Я?»); система проблемних завдань на використання інтелектуальних стратегій (В. Моляко), ціллю яких є діагностика та розвиток рівня творчого мислення студентів; методи математичної статистики.

Виходячи з того, що розвиток творчого мислення — це свідомо, цілеспрямована, активна, послідовна діяльність, ми розробили програму розвитку творчого мислення студентів на основі концепцій В. Моляко та Е. де Боно. Програма передбачає роботу над розвитком інтелектуальних стратегій (В. Моляко) та «латерального мислення» (Е. де Боно).

Програму розвитку творчого мислення впроваджено в практику.

Середні показники рівня творчого мислення студентів, що отримані в результаті проведення дослідження, представлені в таблицях.

*Таблиця 1*

***Аналіз результатів за вербальним тестом  
П. Торренса (експериментальна група)***

Середній показник	Швидкість	Гнучкість	Оригінальність
Перший зріз	42 бали	44 бали	43 бали
Другий зріз	45 балів	50 балів	47 балів

*Таблиця 2*

***Аналіз результатів за вербальним тестом  
П. Торренса (контрольна група)***

Середній показник	Швидкість	Гнучкість	Оригінальність
Перший зріз	41 бал	42 бали	42 бали
Другий зріз	40 балів	42 бали	43 бали

*Таблиця 3*

***Аналіз результатів за графічним тестом  
П. Торренса (експериментальна група)***

Середній показник	Швидкість	Гнучкість	Оригінальність	Розробленість
До занять	8 балів	7 балів	42 бали	59 балів
Після занять	10 балів	9 балів	48 балів	63 бали

Таблиця 4

**Аналіз результатів за графічним тестом  
П. Торренса (контрольна група)**

Середній показник	Швидкість	Гнучкість	Оригінальність	Розробленість
1-й зріз	8 балів	7 балів	41 бал	50 балів
2-й зріз	8 балів	7 балів	41 бал	51 бал

Отриманні результати опрацьовувалися нами за допомогою математичної статистики. З метою визначення різниці між рівнями параметрів творчого мислення (швидкість, гнучкість, оригінальність, розробленість) до формувального експерименту та після ми використали Т-Критерій Вілкоксона.

Експериментальна група. «Вербальний тест» П. Торренса: швидкість —  $T_{емп}$  (21) знаходиться в зоні невизначеності; гнучкість —  $T_{емп}$  (8) в зоні значущості; оригінальність —  $T_{емп}$  (6) є в зоні значущості. «Графічний тест» П. Торренса: швидкість —  $T_{емп}$  (9) є в зоні значущості; гнучкість —  $T_{емп}$  (15) є в зоні значущості; оригінальність —  $T_{емп}$  (6) є в зоні значущості; розробленість —  $T_{емп}$  (3) є в зоні значущості.

Контрольна група. «Вербальний тест» П. Торренса: швидкість —  $T_{емп}$  (67) знаходиться в зоні незначущості; гнучкість —  $T_{емп}$  (38,5) в зоні незначущості; оригінальність —  $T_{емп}$  (30) в зоні невизначеності. «Графічний тест» П. Торренса: швидкість —  $T_{емп}$  (25) знаходиться в зоні невизначеності; гнучкість —  $T_{емп}$  (41,5) в зоні незначущості; оригінальність —  $T_{емп}$  (48,5) в зоні незначущості; розробленість —  $T_{емп}$  (24) в зоні невизначеності.

Аналіз отриманих даних дає змогу нам говорити про те, що за показниками: швидкість, гнучкість, оригінальність, розробленість — є позитивні зміни в експериментальній групі. Студенти експериментальної групи набули мисленнєвих вмінь та навичок продукування великої кількості ідей в одиницю часу; переходять від одного аспекту проблеми до іншого; у них збільшується варіативність ідей та з'являється новизна поглядів на вирішення ситуацій, студенти висувають ідеї, що відрізняються від очевидних, банальних або твердо встановлених, стереотипних, їхні ідеї оригінальні, різноманітні; вони деталізують ідеї. У контрольній групі значущих відмінностей у показниках творчого мислення не виявлено.

Середні показники рівня творчого мислення студентів, що були отримані в результаті аналізу якості виконання завдань на розвиток інтелектуальних стратегій (В. Моляко) представлені у табл. 5.

Таблиця 5

**Ситуаційні завдання (система В. Моляко)**

Середній бал	Загальний результат	
	Перший зріз	Другий зріз
Експериментальна група	75 балів	79 балів
Контрольна група	58 балів	59 балів

Отриманні результати опрацьовувалися нами за допомогою математичної статистики. З метою визначеності різниці між рівнями творчого мислення до формульованого експерименту та після ми використали Т-Критерій Вілкоксона.  $T_{\text{емп}}(1)$  знаходиться в зоні значущості. Рівень розвитку інтелектуальних стратегій (аналогізування, комбінування, реконструювання, універсальної стратегії, стратегії випадкових підстановок) підвищився в експериментальній групі. Студенти легко та швидко знаходять аналогії, створюють нові комбінації елементів, реконструюють, вносять певні зміни в ідеї, знаходять нові, нестереотипні рішення завдань. В контрольній групі значущих відмінностей не спостерігається.

В експериментальному дослідженні вимірювався рівень розвитку самосвідомості, професійної рефлексії. З цією метою використано тест Куна «Хто Я?». Середні показники надані в табл. 6.

Таблиця 6

**Рівень самосвідомості (тест Куна: «Хто Я?»)**

Середні показники	Рівень самосвідомості / Загальна кількість балів		Професійна рефлексія (кількість балів)	
	1-й зріз	2-й зріз	1-й зріз	2-й зріз
Експериментальна група	10,3	24,4	3	9,3
Контрольна група	9	9,5	2,5	2,7

Отриманні результати опрацьовувалися нами за допомогою математичної статистики. З метою визначення різниці між рівнями рефлексії студентів до формульованого експерименту та після ми використовували Т-критерій Вілкоксона. Експериментальна група (Тест Куна «Хто Я?»): професійна рефлексія —  $T_{\text{емп}}(1)$  знаходиться в зоні значущості. Контрольна група (Тест Куна «Хто Я?»): професійна рефлексія —  $T_{\text{емп}}(28)$  знаходиться в зоні невизначеності. Рівень професійної рефлексії студентів підвищився в експериментальній групі. Студенти стали більш чітко усвідомлювати свою приналежність до професійної групи — «психолог»; більш чітко усвідомлювати себе, як суб'єкта своєї професійної діяльності; підвищився рівень пізнання себе у професійній сфері; вони більш диференційовано відносяться до своїх професійних якостей. Істотних змін у рівні професійної самосвідомості в контрольній групі не спостерігалось.

З метою визначення взаємозв'язку між рівнем творчого мислення студентів та рівнем професійної самосвідомості ми провели кореляційний аналіз, використавши метод кореляційного аналізу Спірмена.

Експериментальна група. До формульованого експерименту:  $r_s = 0.819$  — кореляція значуща — прямий кореляційний зв'язок. Після формульованого експерименту:  $r_s = 0.574$  — кореляція значуща — прямий кореляційний зв'язок.

Контрольна група. Перший зріз:  $r_s = 0.738$  — кореляція значуща — прямий кореляційний зв'язок. Другий зріз:  $r_s = 0.742$  — кореляція значуща — прямий кореляційний зв'язок.

## Висновки

Програма розвитку творчого мислення мала позитивний вплив на рівень творчого мислення фахівців та рівень їхньої професійної рефлексії. Студенти експериментальної групи набули мисленневих вмінь та навичок переходу від одного аспекту проблеми до іншого; у них збільшується варіативність ідей та з'являється новизна поглядів на вирішення ситуацій; вони деталізують ідеї. Студенти легко та швидко знаходять аналогії, створюють нові комбінації елементів, реконструюють, вносять певні зміни в ідеї, знаходять нові. Студенти стали більш чітко усвідомлювати себе, як суб'єкта своєї професійної діяльності; більш диференційовано відносяться до своїх професійних якостей. В контрольній групі значущих відмінностей не спостерігається.

### Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі

Перспективи подальших досліджень ми убачаємо у поглибленні теоретичного аналізу проблеми професійної самосвідомості, вдосконаленні програми розвитку творчого мислення студентів.

### Список використаних джерел

1. Боно Э. Латеральное мышление / Э. Боно ; пер. с англ. П. А. Самсонов. — Минск : ООО «Попурри», 2005. — 384 с.
2. Моляко В. А. Психология решения школьниками творческих задач / В. А. Моляко. — К. : Рад. шк., 1983. — 94 с.
3. Поддубная А. В. Структура и механизмы становления профессионального самосознания [электронный ресурс] / А. В. Поддубная. — Режим доступа : <http://www.psi.lib.ru/statyi/sbornik/structura.htm>
4. Пономарев Я. А. Рефлексия в развитии творческого мышления / Я. А. Пономарев, И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Психологический журнал. — 1986. — № 6. — С. 158–159.
5. Семенов И. Н. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности [электронный ресурс] / И. Н. Семенов, С. Ю. Степанов // Вопросы психологии. — 1983. — № 2. — Режим доступа : <http://www.voppsy.ru/issues/1983/832/832035.htm>

## CREATIVITY IN THE STRUCTURE OF SPECIALISTS' PROFESSIONAL SELF-CONSCIENCE

The problem of professional self-consciousness, its structural components are analyzed in the article. Professional self-consciousness is an integral part of self-consciousness. Vector of development of professional self-consciousness is a creative person "I am". In this paper, creative thinking is regarded as an important mechanism for developing professional self-consciousness. The program for developing students' creative thinking, suggesting work on improving intellectual strategies and lateral thinking, is constructed. The results of the experiment on development students' creative thinking in the structure of professional self-consciousness are presented.

Our analysis of the results allows us to state that there is a positive change in the experimental group. Students of the experimental group have acquired skills and habits



of creative thinking. They produce a large number of ideas in the unit of time, moving from one aspect of the problem to another, the variability of ideas are increased, a new view of the situation is appeared. Students' ideas are original, not stereotyped, detailed. The level of intellectual strategies increased in the experimental group too. Students quickly and easily enough find analogies, creating new combinations of elements, remodel, make some changes in ideas. The level of students' professional self-consciousness increased in the experimental group. Students have become more clearly aware themselves as the psychologists, more clearly aware themselves as a professional. The level of self-discovery in the professional sphere is increased. Students more differentially analyzed their professional skills. In the control group no significant changes have occurred.

So, the program for developing students' creative thinking has its positive impact on the level of creative thinking in the structure of professional self-consciousness.